

Mikołaj Brenk*

Działalność naukowa i dydaktyczna Mariana Wachowskiego (1903–1970) w okresie międzywojennym na Uniwersytecie Poznańskim oraz w Katolickiej Szkole Społecznej w Poznaniu

Teaching and Scientific Activity of Marian Wachowski (1903–1970) in the Interwar Period at the University of Poznań and at the Catholic Social School In Poznań

Abstract: The article presents the figure of Marian Wachowski (1903–1970), one of the lesser-known educators of the 20th century. His didactic and scientific work was connected before the war with the universities of Wielkopolska: the University of Poznań and the Catholic Social School (Higher Catholic Social Study), and later with the University of the Western Lands, the University of Agriculture in Poznań, the University of Wrocław and the Pedagogical University in Opole. The aim of the article is to extend selected threads from the first years of the pedagogue's didactic and scientific work, which had a direct impact on his life and scientific choices during the war and in the period of People's Poland. The publication uses archival documents and printed sources, including materials not yet referred to in scientific publications.

Keywords: University of Poznań, Catholic Social School, agricultural education.

* Mikołaj Brenk (ORCID: 0000-0001-6576-7163) – dr, adiunkt na Wydziale Studiów Edukacyjnych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, kontakt: miko-laj@amu.edu.pl.

Publikacja została przygotowana w związku z realizacją działania naukowego Narodowego Centrum Nauki Miniatura 5 nr 2021/05/X/HS6/01140.

Wstęp

Marian Wachowski (1903–1970) to jeden z mniej poznanych polskich pedagogów XX w. Jego praca dydaktyczna i naukowa związana była przed wojną z uczelniami Wielkopolski: Uniwersytetem Poznańskim, Katolicką Szkołą Społeczną (Wyższym Katolickim Studium Społecznym), a później z Tajnym Uniwersytetem Ziemi Zachodnich, Wyższą Szkołą Rolniczą w Poznaniu, Uniwersytetem Wrocławskim oraz Wyższą Szkołą Pedagogiczną w Opolu. Postać tego nauczyciela akademickiego i badacza nie doczekała się jeszcze całościowego opracowania, wykraczającego poza wzmianki w opracowaniach oraz kilkunastu artykułów i biogramy (powstałe głównie po śmierci profesora) – co potwierdził m.in. Jan Hellwig, pisząc „wielostronny dorobek naukowy Mariana Wachowskiego, wymagający interdyscyplinarnych badań, oraz jego biografia naukowa oczekują na wnikliwych badaczy”¹. Celem artykułu jest rozszerzenie wybranych wątków z pierwszych lat pracy dydaktycznej i naukowej tego pedagoga, która wywarła bezpośredni wpływ na jego wybory życiowe oraz naukowe w okresie drugiej wojny oraz w okresie Polski Ludowej. Bezpośrednią pobudką do przygotowania publikacji dotyczącej Mariana Wachowskiego było odnalezienie dotąd nieprzywoływanych w publikacjach naukowych materiałów źródłowych poświęconych najmniej znanemu, przedwojennemu okresowi jego pracy dydaktycznej na Uniwersytecie Poznańskim, a szczególnie w Katolickiej Szkole Społecznej. Bazę źródłową wykorzystaną do napisania publikacji stanowią właśnie te materiały, pochodzące z Archiwum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Archiwum Archidiecezjalnego z Poznania, Archiwum Państwowego w Poznaniu, Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi oraz Archiwum Archidiecezjalnego w Katowicach.

Informacje biograficzne

Marian Wachowski urodził się 8 września 1903 r. Pochodził z Wielkopolski, z Niechanowa k. Gniezna – był jednym z ośmiorga dzieci Stanisława

1 J. Hellwig, *Dzieje historii wychowania w Polsce i jej twórcy*, Poznań 2001, s. 231.

Wachowskiego oraz Salomei z domu Staśkowskiej². Pochodzenie ubogiej wiejskiej rodziny było z pewnością jedną z przyczyn dla których podejmował się w pracy naukowej zagadnień związanych z oświatą rolniczą. Z racji niedostatku finansowego rodziców przeszedł na wychowanie i utrzymanie ciotki. Ukończył szkołę powszechną w Turwi k. Kościana, gimnazjum w Kościanie, a następnie uczęszczał do Gimnazjum Klasycznego im. gen. Józefa Wybickiego w Śremie (od 1919 r.), gdzie został prezesem Towarzystwa Tomasza Zana oraz redaktorem pismka „Pierwiosnek”³.

Po zdaniu matury w 1923 r. rozpoczął studia polonistyczne na Uniwersytecie Poznańskim, a dwa lata później (1925/26) również studia pedagogiczne. Jego profesorami byli m.in. Florian Znaniecki, Stefan Błachowski, Stanisław Dobrzycki, Adam Żółtowski, Władysław Mieczysław Kozłowski, Jan Sajdak, Witold Klinger, Jan Berger oraz kierownik seminarium pedagogicznego Ludwik Jaxa-Bykowski⁴, którego uważał za swojego mistrza⁵. W ciągu całego okresu studiów łączył obowiązki uczelniane z pracą zawodową w szkole powszechnej w Poznaniu, zdając egzaminy wymagane od nauczycieli tego typu szkół. Studia ukończył w maju 1929 r., uzyskując na wydziale filozoficznym dyplom doktorski. Do 1930 r. pracował na Uniwersytecie Poznańskim. Od początku roku akademickiego 1930/31 do wybuchu wojny pracował

- 2 Z uwagi na pojawiające się w dotychczasowych publikacjach rozbieżności w szczegółach faktów biograficznych (m.in. nazwisku panieńskim matki) za wiarygodne uznano dane widniejące we własnoręcznie sporządzonym życiorysie Wachowskiego.
- 3 I. Kopczyńska, *Towarzystwo Tomasza Zana w Wielkopolsce w latach 1920–1939*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Historyczny Instytut Historii, Praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. Danuty Konieczki-Śliwińskiej, Poznań 2019, mps, s. 88, 105.
- 4 K. Nowak-Kluczyński, *Rektor Uniwersytetu Poznańskiego Ludwik Ferdynand Jaxa-Bykowski – współtwórca poznańskiej uniwersyteckiej pedagogiki*, w: *XXX lat Wydziału Studiów Edukacyjnych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu 1919–2023. Wydanie jubileuszowe*, red. A. Cybał-Michalska A. Gromkowska-Melosik, K. Kuszak i in., Poznań 2023, s. 417–443.
- 5 Archiwum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu [dalej AUAM], sygn. 103/3276, Akta osobowe Mariana Wachowskiego za lata 1922–1929, Karty wpisowe [bp].

na etacie profesorskim w Katolickiej Szkole Społecznej w Poznaniu⁶. Od 1935 r., w ramach zajęć zleconych, prowadził na uniwersytecie seminaria i wykłady z zakresu nauk pedagogicznych.

Okupację niemiecką spędził w Warszawie, pracując na stanowisku tłumacza w Ubezpieczalni Społecznej oraz angażując się w działalność tajnego nauczania⁷. W maju 1943 r. przeprowadzono jego habilitację z pedagogiki na Uniwersytecie Ziemi Zachodnich. Za udział w tajnym nauczaniu od 28 czerwca do 25 października 1943 r. osadzony był na Pawiaku, a okres powstania przeżywał w obozie pracy przymusowej pod Leszmem.

Po zakończeniu działań wojennych, na początku 1945 r., powrócił do Poznania, gdzie zorganizował i kierował pierwszym w Polsce Zakładem, a następnie Katedrą Pedagogiki Rolniczej Wydziału Rolniczo-Leśnego Uniwersytetu Poznańskiego. Pracował tam do 1950 r. Warto nadmienić, że Marian Wachowski był także historykiem wychowania – podjął się prowadzenia tego przedmiotu na studiach pedagogicznych w pierwszych latach po drugiej wojnie światowej na Uniwersytecie Poznańskim⁸. Wykorzystał wiedzę z historii dziejów oświaty i wychowania jaką pozyskał studiując dzieła z tego zakresu w trakcie pobytu w okupowanej Warszawie oraz doświadczenie z prowadzenia zajęć z tego obszaru na tajnym Uniwersytecie Ziemi Zachodnich⁹.

6 A. Matuszczak, *Marian Wachowski (1903–1970). Prekursor andragogiki*, w: *Ocalić od niepamięci*, red. J. Szablicka-Żak, Kraków 2002, s. 39; AUAM, sygn. 153/147, Wydział Humanistyczny, akta osobowe, k. 9, tamże, Życiorys Mariana Wachowskiego, Poznań, 17 czerwca 1934.

7 M. Wachowski, *Wspomnienia z tajnego nauczania w okresie okupacji*, w: *Tajny Uniwersytet Ziemi Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940–1945*, red. W. Kowalenko, Poznań 1961, s. 196–206.

8 W. Szulakiewicz, *Historia oświaty i wychowania w Polsce 1944–1956*, Kraków 2006, s. 227; W. Jamrożek, *W pięćdziesięciolecie Zakładu Historii Wychowania Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*, w: *Wielkopolska i Wielkopole w dziejach polskiej edukacji. Księga jubileuszowa z okazji 50-lecia Zakładu Historii Wychowania na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*, red. E. Głowacka-Sobiech, K. Kabacińska-Łuczak, Poznań 2017, s. 53.

9 K. Nowak-Kluczyński, *Poznańska uniwersytecka pedagogika na „Tajnym” Uniwersytecie Ziemi Zachodnich w Warszawie (1940–1945)*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, 40 (2021)nr 3, s. 320–321, DOI: 10.17951/lrp.2021.40.3.307-328.

Ze względów politycznych, jako osoba niewygodna dla władzy, zmuszony był do przerwy w karierze akademickiej¹⁰, pracując m.in. w Zarządzie Wojewódzkiego Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w Poznaniu. W 1952 r. organizował Bibliotekę Główną w poznańskiej Wyższej Szkole Rolniczej (WSR), której był kierownikiem w latach 1952–1953 oraz w roku 1957¹¹. Po odwilży październikowej, 1 marca 1957 r., Wachowski otrzymał tytuł naukowy docenta. Następnie po reorganizacji, która nastąpiła w Wyższej Szkole Rolniczej, powierzono mu ponownie zorganizowanie Katedry Pedagogiki Rolniczej wraz z Zakładem Metodyki Nauczania przedmiotów rolniczych, którą kierował od 1958 r.¹²

W 1961 r. przeniósł się do Wrocławia, gdzie w roku akademickim 1963/64 objął kierownictwo Katedry Pedagogiki. Funkcję tę sprawował do września 1967 r., kiedy to na własną prośbę zrezygnował z posady i przeniósł się do Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu (z którą współpracował od 1964 r.¹³). Zmarł 12 kwietnia 1970 r.¹⁴.

Praca dydaktyczna i naukowa na Uniwersytecie Poznańskim

Pracę na Uniwersytecie Poznańskim Marian Wachowski rozpoczął jeszcze w okresie studiów, wraz z początkiem 1928 r., jako zastępca młodszego asystenta w Katedrze Pedagogiki i Dydaktyki kierowanej przez Ludwika Jaxę-Bykowskiego¹⁵. Po uzyskaniu dyplomu doktorskiego, od 1 września 1929 do 30 września

10 S. Jankowiak, T. Schramm, *Uniwersytet w przestrzeni politycznej w latach 1945–1989*, w: *Dzieje Uniwersytetu w Poznaniu w latach 1945–2019*, red. S. Jankowiak, T. Schramm, Poznań 2019, s. 24.

11 B. Pleśniarski, *Marian Wachowski (1903–1970)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 4 (1971) s. 625–626.

12 E. Kozłowski, *Doc. dr Marian Wachowski – współtwórca pedagogiki rolniczej*, „Biuletyn Pedagogiczny Szkolnictwa Rolniczego”, 5 (1970) s. 157.

13 W. Czapliński, *Wydział Filozoficzno-Historyczny*, w: *Uniwersytet Wrocławski w latach 1945–1970. Księga jubileuszowa*, red. W. Floryan, Wrocław – Warszawa – Kraków 1970, s. 73.

14 K. Kabacińska, *Wachowski Marian (1903–1970)*, w: *Słownik biograficzny polskiej historii wychowania*, red. A. Meissner, W. Szulakiewicz, Toruń 2008, s. 846–849.

15 *Uniwersytet Poznański. Skład uniwersytetu w roku akademickim 1926/27*, Poznań 1927, s. 33; *Uniwersytet Poznański. Skład uniwersytetu w roku akademickim 1928/29*,

1930 r. był starszym asystentem. Studia ukończył w maju 1929 r. uzyskując na wydziale filozoficznym dyplom doktorski (z pedagogiki jako przedmiotu głównego i socjologii jako pobocznego), na podstawie pracy *Samokształcenie młodzieży gimnazjalnej. Studium pedagogiczne*, ocenionej przez recenzentów na ocenę celującą¹⁶. Publikacja ta została uznana za wyróżniającą, stąd na wniosek Rady Wydziału Humanistycznego otrzymał za nią nagrodę Rektora Uniwersytetu Poznańskiego w postaci srebrnego medalu za pracę naukową¹⁷. Tak doskonałą znajomość kwestii samokształcenia Wachowski zawdzięczał z pewnością wspomnianej przynależności do Towarzystwa Tomasza Zana, które tym się zajmowało¹⁸. Problematyka ta była obecna również w publikacjach wydawanych przez innych badaczy z Uniwersytetu Poznańskiego lat dwudziestych, m.in. Alberta Dryjskiego i Stefana Szumana¹⁹.

Wraz uzyskaniem stopnia doktora zgłosił swój akces do towarzystw naukowych: był członkiem Polskiego Instytutu Socjologicznego oraz członkiem zarządu Towarzystwa Psychologicznego w Poznaniu²⁰. Wyrażona w taki sposób interdyscyplinarność podejścia badawczego była charakterystyczna dla kolejnych prac badawczych, które wychodziły poza badania stricte pedagogiczne. Było to zresztą charakterystyczne dla dorobku publikacyjnego Katedry Pedagogiki i Dydaktyki UP – zatrudniani tam pracownicy byli zwykle uczestnikami wykładów i seminariów prof. Floriana Znaniec-

Poznań 1929, s. 39; więcej o pedagogice uniwersyteckiej w okresie II RP pisze K. Nowak-Kluczyński, *Problematyka naukowo-badawcza i dorobek naukowy pracowników Katedry Pedagogiki i Dydaktyki Uniwersytetu Poznańskiego 1919–1939 w stulecie powstania Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (1919–2019)*, „Biuletyn Historii Wychowania”, 41 (2019) s. 145–165, DOI: 10.14746/bhw.2019.41.9; *Pedagogika na Uniwersytecie Poznańskim (1919–1933)*, w: *Społeczeństwo i edukacja. Teoria a implikacje praktyczne*, red. A. Ćwikliński, M. Przybyła, Poznań 2015, s. 45–70.

16 AUAM, sygn. 103/3276, Akta osobowe Mariana Wachowskiego za lata 1922–1929, Oceny pracy *Samokształcenie młodzieży gimnazjalnej*, Poznań, 27 stycznia 1929, Poznań, 5 kwietnia 1929.

17 AUAM, sygn. 153/147, Życiorys Mariana Wachowskiego...

18 I. Kopczyńska, *Towarzystwo Tomasza Zana...*, s. 61–62.

19 S. Scisłowicz, *Z dziejów samokształcenia w Polsce i na świecie do połowy XX wieku*, „Toruńskie Studia Dydaktyczne”, 2 (1993) nr 3 s. 73.

20 AUAM, sygn. 153/147, Życiorys Mariana Wachowskiego...

kiego, stąd to zauważalne metodologiczne zbliżenie się badań pedagogicznych z badaniami socjologicznymi²¹.

We wrześniu 1928 r. Wachowski otrzymał dwuletnie stypendium Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego na badania z zakresu pedagogiki²². Prace badawcze finansowane ze środków zewnętrznych kontynuował w kolejnych latach jako stypendysta Funduszu Kultury Narodowej, założonego z inicjatywy Józefa Piłsudskiego w celu popierania polskiej nauki i sztuki poprzez stypendia wspierające dla młodych naukowców. Należy zaznaczyć, iż otrzymanie tego stypendium miało charakter wyjątkowego wyróżnienia – otrzymywało je wówczas jedynie dwóch lub trzech badaczy z działu nauk pedagogicznych w skali kraju. W 1931 r., w ramach realizacji tego grantu udał się w dwumiesięczną zagraniczną podróż naukową, celem zbadania programów wychowawczych w organizacjach oświatowych w Czechosłowacji, Austrii i Niemczech²³. To doświadczenie było początkiem szczególnego zainteresowania się Wachowskiego programami oświaty pozaszkolnej, a pokłosiem badań finansowanych ze stypendiów były wymienione w sprawozdaniu z projektu cztery artykuły naukowe, które ukazały się w czasopiśmie²⁴. Tematykę tę rozwijał w swoich pracach wydawanych w kolejnych latach, z czasem skupiając się na egzemplifikacji oświaty pozaszkolnej, jaką były uniwersytety ludowe²⁵.

21 K. Nowak-Kluczyński, *Problematyka naukowo-badawcza i dorobek naukowy pracowników Katedry Pedagogiki i Dydaktyki Uniwersytetu Poznańskiego*, s. 161–162.

22 AUAM, sygn. 153/147, Życiorys Mariana Wachowskiego...

23 AUAM, sygn. 153/147, Życiorys Mariana Wachowskiego...; *Pierwsze sprawozdanie Funduszu Kultury Narodowej*, Warszawa 1931, s. 109–110; *Drugie sprawozdanie Funduszu Kultury Narodowej*, Warszawa 1934, s. 57; *Fundusz Kultury Narodowej (1928–1937). Zarys działalności*, Warszawa 1937, s. 8; *Drugie sprawozdanie Funduszu Kultury Narodowej*, Warszawa 1934, s. 57.

24 *Prawo odpowiedniości w wychowaniu szkolnym i w oświacie pozaszkolnej*, Poznań 1930; *Z badań nad samokształceniem młodzieży*, „Muzeum”, 1930, s. 122–144, 20–216, 256; *Istota oświaty pozaszkolnej*, „Przewodnik Społeczny”, 1931, nr 4, s. 138–147; *Ankieta jako środek badań naukowych*, „Chowanna”, 1930, s. 149–161, 223–224.

25 Tematyka ta jest przedmiotem następujących artykułów Mariana Wachowskiego: *Prawdziwość nauczania w Uniwersytecie Ludowym*, „Przewodnik Społeczny”, 7 (1938) s. 177–183; *Uniwersytet ludowy i jego najbliższe środowisko*, „Przewodnik Społeczny”, 7 (1938) s. 223–229; *Idee wiejskości w Uniwersytecie Ludowym*, „Przewodnik Społeczny”, 2 (1939) s. 49–58; *Uniwersytet Ludowy jako szkoła przodowników*, w: *Z zagadnień przodownictwa w Akcji Katolickiej Młodzieży: pamiętnik*

Być może to zainteresowanie uniwersytetami ludowymi wynikało z poznania ks. Antoniego Ludwiczaka, założyciela pierwszego w Polsce takiego uniwersytetu w Dalkach (w 1921). Ksiądz ten był rzecznikiem tej formy edukacji ludu, a Wachowski mógł go poznać osobiście w Katolickiej Szkole Społecznej w Poznaniu, gdzie obaj przez kilka lat prowadzili zajęcia.

Pomyślny przebieg kariery uniwersyteckiej Wachowskiego został zatrzymany przez konieczność odbycia w roku akademickim 1930/31 kilkumiesięcznej służby wojskowej (w Szkole Podchorążych w Jarocinie). Po powrocie ze wojska nie było dla niego wolnego etatu w Katedrze. Ponownie pracę na Uniwersytecie, w formie zajęć zleconych, otrzymał dopiero po pięcioletniej przerwie, od roku akademickiego 1934/1935 r. Były to wykłady w wymiarze dwóch godzin tygodniowo oraz po tyleż godzin proseminarium i seminarium. Przedmioty wykładowe, które w kolejnych latach prowadził, to: wstępne pojęcia pedagogiki, przegląd kierunków w wychowaniu współczesnym, teoria programu wychowania, nowoczesne poglądy na wykształcalność, typ nauczyciela szkoły średniej, karność w szkole, selekcje uczniów w szkole średniej, wychowanie w całokształcie życia ludności, analiza pedagogiczna²⁶.

Wówczas z przyczyn politycznych, w wieku 53 lat, w stan spoczynku został przeniesiony jego mistrz, kierownik prof. Ludwik Jaxa-Bykowski, a Katedra Pedagogiki i Dydaktyki została zlikwidowana i nie dane jej było się już odrodzić w międzywojniu²⁷. Kontekst tej sytuacji opisują Małgorzata i Marek Przeniosło oraz Sara Kosno:

iv. Konferencji Związkowej Katolickiego Związku Młodzieży Żeńskiej i Katolickiego Związku Młodzieży Męskiej odbytej w Poznaniu 2–3 maja 1937 roku, Poznań 1938, s. 64–77; Rola uniwersytetu ludowego w rozwoju oświaty rolniczej, „Oświata Rolnicza”, 6/7 (1946) s. 289–296.

- 26 Uniwersytet Poznański. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1934/35, Poznań 1934, s. 25, 117–18; Uniwersytet Poznański. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1935/36, Poznań 1935, s. 123; Uniwersytet Poznański. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1937/38, Poznań 1937, s. 56–57; Uniwersytet Poznański. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1938/39, Poznań 1937, s. 58.
- 27 S. Możdżeń, Bykowski-Jaxa Ludwik, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 1, red. T. Pilch, Warszawa 2003, s. 446–447; S. Wołoszyn, *Nauki o wychowaniu w Polsce w XX wieku*, Kielce 1998, s. 25; A. Malinowski, *Ludwik Jaxa-Bykowski o szkolnictwie wyższym*, „Forum Akademickie”, 7–8 (2011) s. 93–94.

Po 1926 r. linia podziałów politycznych wynikała z popierania lub nie obozu sanacyjnego. Bardziej widoczną reakcją, przynajmniej części kadry profesorskiej, wywoływały niektóre decyzje władz państwowych. Wydarzeniem, które silnie poruszyło część profesorów, było uwięzienie i złe traktowanie polityków opozycyjnych przetrzymywanych w twierdzy brzeskiej. Wśród protestujących w tej sprawie w 1930 r. znalazła się duża grupa profesorów, jeszcze silniejsza była reakcja części środowiska akademickiego na uchwalenie w 1933 r. nowej ustawy o szkołach akademickich. W oparciu o nią minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego mógł m.in. decydować o likwidacji katedr, środowisko akademickie nie miało wątpliwości, że nie raz likwidacja danej katedry miała podłoże polityczne. Dotyczyło to chociażby Jaxy Bykowskiego, który stracił wówczas katedrę²⁸.

Mimo trudnej sytuacji instytucjonalnej, Marian Wachowski z dużą pasją podchodził do prowadzonych przez siebie seminariów, na które z racji dużego napływu studentów przychodziło blisko 200 uczestników. Później, z perspektywą czasu z dumą pisał o tych zajęciach:

Pracę prowadziłem zgodnie z moimi samodzielnie rozwijającymi się poglądami na charakter, przedmiot i metody nauk pedagogicznych. Po kilku latach uciążliwej pracy osiągnąłem pod koniec roku akademickiego 1938/39 wyniki dydaktyczne, które pozwalały mieć nadzieję, że w następnym roku akademickim seminarium będzie prosperowało na tym poziomie, jaki pragnąłem osiągnąć²⁹.

W tym miejscu cennym źródłem okazuje się głos jednej z uczestniczek seminarium, Apolonii Głowackiej, która po latach wspominała specyfikę seminariów prowadzonych przez profesora Wachowskiego w następujących słowach:

obowiązywała dyscyplina i poważne traktowanie zajęć. Naruszanie tych norm spotykało się z inteligentną, ale ostrą uwagą. Nie było tu spóźnień ani zwolnień. Dr Wachowski prowadził wówczas seminarium z zakresu

28 M. Przeniosło, M. Przeniosło, S. Kosno, *Profesorowie pedagogiki i psychologii na uniwersytetach II Rzeczypospolitej*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 8 (2023) nr 1, s. 134, DOI: 10.36578/BP.2023.08.02.

29 M. Wachowski, *Wspomnienia z tajnego nauczania*, s. 196–197.

tw. pedagogiki empirycznej. Zajmowała się ona takimi problemami jak: stosunek nauczyciela do ucznia, lekcja szkolna, wycieczki uczniowskie, inicjacja a egzamin, zagadnienie nauczyciela domowego itp. Prace seminaryjne dotyczące tych problemów musiały mieć podłoże historyczne oparte o badania źródłowe sięgające czasów ludów pierwotnych jak: Azteków, Majów, Inków itp. Prace seminaryjne były obszerne, liczące od 50–80 stron i wraz z koreferatem wypełniały jedno do dwóch seminariów, czyli od 2–4 godzin. Krytyka ze strony koreferenta i studentów musiała być wnikliwa i ostra [...]. Zajęcia te dr Marian Wachowski prowadził do 1939 r., a więc do wybuchu drugiej wojny światowej. Spodziewał się on wybuchu wojny. Zwrócił się do studentów z prośbą, aby każdy z nich wypożyczył maksymalną ilość książek z biblioteki zakładowej i je u siebie przechował, co też studenci uczynili³⁰.

W dniach 15–17 czerwca 1935 r. był jednym z członków delegacji reprezentującej polskich naukowców na Kongresie Wczasów Pracowniczych³¹ oraz na Międzynarodowym Kongresie Wychowania Rodzinnego (31 lipca–4 sierpnia) w ramach Wystawy Powszechnej w Brukseli³², gdzie wygłosił publikowany referat „La Famille et l'Education post scolaire”³³.

Spośród pionierskich działań Wachowskiego na polu rozwoju teorii i praktyki edukacyjnej, na uwagę zasługują badania naukowe prowadzone wśród robotników rolnych. W latach 1937–1939 wraz ze studentami drugiego roku udawał się do mieszkańców dwóch wsi: Wierzenicy (pow. poznański) i Wąsowa (pow. nowotomyski). Studenci na podstawie tych obserwacji, prowadzonych podczas wyjazdów terenowych, sporządzali swoje prace seminaryjne, a następ-

30 I. Gałczyńska, *Działalność i poglądy pedagogiczne Mariana Wachowskiego*, Praca magisterska przygotowana w Katedrze Pedagogiki Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego i Akademii Rolniczej w Warszawie pod kierunkiem prof. Tadeusza Wierzchorka, Warszawa 1983, mps, s. 13.

31 K. Jakubiak, *Organizacje rodzicielskie i instytucjonalne formy współpracy domu i szkoły w Królestwie Polskim oraz w okresie II Rzeczypospolitej*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia Pedagogiczne”, 18 (1992) s. 9.

32 AUAM, sygn. 153/147, Wydział Humanistyczny, Akta osobowe, Korespondencja Mariana Wachowskiego z rektorem UP, Poznań 16 maja 1935, k. 11.

33 I. Gałczyńska, *Działalność i poglądy pedagogiczne Mariana Wachowskiego*, s. 15.

nie dyplomowe³⁴. Wachowski zaś zamieścił wyniki badań oraz studia porównawcze w kilku publikacjach poświęconych potencjałowi edukacji robotniczej³⁵, których kulminacją była przygotowywana publikacja habilitacyjna.

Zajęcie się zagadnieniem oświaty robotniczej stanowiło początek badań Wachowskiego z zakresu andragogiki. Jak wskazuje Agnieszka Stopińska-Pająk:

Marian Wachowski analizował zagadnienia andragogiczne zarówno od strony teoretycznej [...] oraz podjął badania socjologiczno-pedagogiczne [...]. Prace i działalność Wachowskiego zapoczątkowały kształtowanie się andragogiki rolniczej, także w wymiarze instytucjonalnym. Udało się bowiem przy wydziale rolniczo-leśnym uruchomić specjalizację w zakresie nauczania rolnictwa. Kierował nią właśnie M. Wachowski. Organizatorem chodziło o przygotowanie instruktorów oświaty rolniczej do pracy w oświacie pozaszkolnej na wsi³⁶.

Marian Wachowski znalazł się licznym gronie ludzi nauki dla których niewątpliwym przełomem życiowym był wybuch drugiej wojny światowej. Przy padł on tuż przed planowanym złożeniem wniosku o finalizację przewodu habilitacyjnego. W pierwszej połowie 1939 r. Wachowski wydał *Przygotowanie zawodowe robotnika rolnego w świetle pedagogiki empirycznej*, mającą stanowić podstawę do ukończenia przewodu habilitacyjnego. 20 czerwca 1939 r. zgłosił wniosek do rady Wydziału Humanistycznego UP o wznowienie przewodu habilitacyjnego³⁷, który z racji wojny został przeprowadzony dopiero w 1943 r. na tajnym Uniwersytecie Ziemi Zachodnich (i powtórzony w 1947 r. na Uniwersytecie Warszawskim).

34 Tamże, s. 14–15.

35 Były to m.in. *Podstawowe pojęcia oświaty robotniczej*, Poznań 1934; *Problemy oświatowe robotnika wielkopolskiego*, Poznań 1937; *Przygotowanie zawodowe robotnika rolnego w świetle pedagogiki empirycznej*, Poznań 1939; *Możliwości oświatowe robotnika*, „Przewodnik Społeczny”, 1 (1937) s. 1–8.

36 A. Stopińska-Pająk, *Kształtowanie się ośrodków naukowo-badawczych andragogiki w Drugiej Rzeczypospolitej*, „Biuletyn Historii Wychowania”, 38 (2018) s. 50, DOI: 10.14746/bhw.2018.38.3.

37 AUAM, Wydział Humanistyczny, akta osobowe, sygn. 153/147, k. 11. Pismo Mariana Wachowskiego do Rady Wydziału Humanistycznego UP, Poznań, 20 czerwca 1939, k. 13.

Praca dydaktyczna w Katolickiej Szkole Społecznej

Wobec braku wolnego etatu na Uniwersytecie Poznańskim³⁸, od początku 4 lipca 1930 r. do wybuchu wojny, został zatrudniony na stanowisku profesora w Katolickiej Szkole Społecznej w Poznaniu (KSS). Uczelnia ta powstała w 1927 r. w celu zapewnienia wykształcenia pracownikom służb społecznych i działaczom organizacji kościelnych. Studia miały charakter stacjonarny, odbywały się podobnie jak na Uniwersytecie Poznańskim w trybie trymestralnym. Kształcenie odbywało się na poziomie średnim w ramach Studium Społecznego, a od 1935 r. na poziomie szkoły wyższej jako Wyższe Katolickie Studium Społeczne (WKSS), co potwierdziły uzyskane w 1937 r. uprawnienia ministerialne. Była to jedyna szkoła w Wielkopolsce na poziomie wyższym dla wychowawców i kadry kierowniczej zakładów opiekuńczych, a zasięg jej oddziaływania był ogólnokrajowy³⁹.

Wachowski był zatrudniony w Katolickiej Szkole Społecznej w gronie profesorów stałych, którzy stanowili trzon kadry, prowadzili wiodące przedmioty, seminaria, odpowiadali za specjalizacje, a nade wszystko wymagali od studentów określonego poziomu wiedzy, wzorcowych postaw i tym samym dbali o prestiż najmniejszej szkoły wyższej w międzywojennym Poznaniu. Obok Wachowskiego na stanowisku profesora zatrudnionych było trzech poznańskich uczonych. Pierwszym z nich był dyrektor, ks. Edward Kozłowski (1888–1941), który po ukończeniu seminarium odbył studia ekonomiczno-polityczne na UP, uzyskując w 1925 r. tytuł magistra, a później stopień doktora. Mimo zdobytego warsztatu badawczego i przygotowania merytorycznego, nie kontynuował w późniejszych latach pracy naukowej, poświęcając się licznym obo-

38 W. Winclawski, *Słownik biograficzny socjologii polskiej*, Toruń 2011, s. 125; Z. Kosiek, *Marian Wachowski (1903–1970)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 16 (1971) nr 3, s. 603.

39 M. Banaszak, *Narodziny Katolickiej Szkoły Społecznej w Poznaniu*, „Chrześcijaнин w Świecie”, 4 (1974) s. 82–93; R. Bender, *Katolicka Szkoła Społeczna w Poznaniu*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, ł. 1088; M. Brenk, *Katolicka Szkoła Społeczna w Poznaniu (1927–1939)*, „Praca Socjalna”, 3 (2019) s. 137–153, DOI: 10.5604/01.3001.0013.5705; M. Piaszyk, *Rola Katolickiej Szkoły Społecznej w Poznaniu w zawodowym dokształcaniu zakonnic*, „Roczniki Nauk Społecznych”, 7 (1979) s. 85–104; K. Dąbrowski, *Arcybiskup Włodzimierz Jasiński (1873–1965). Życie i działalność*, Łódź 2015, s. 173–175.

wiązkom: m.in. zarządzaniu szkołą społeczną oraz redagowaniu miesięcznika „Przegląd Społeczny”⁴⁰.

Od 1 września 1929 r. w tej szkole pracował także Tadeusz Szczurkiewicz (1895–1984), który w tym czasie uzyskał na Uniwersytecie Poznańskim stopień doktora w zakresie socjologii i psychologii (przedmiotów które prowadził na KSS), natomiast habilitację i tytuł docenta nadano mu w czerwcu 1939 r. Etat Szczurkiewicza był kluczowy z punktu widzenia sprawnego funkcjonowania tej uczelni, gdyż został zatwierdzony przez Departament Szkół Wyższych MWRIOP, który uczynił zeń delegata ministerstwa na egzaminach dyplomowych i gwarantował uprawnienia państwowe absolwentom legitymujących się dyplomem KSS⁴¹.

Rok później na stanowisku profesora stałego zatrudniono Jerzego Gutsche (1893–1940), absolwenta prawa na Uniwersytecie Poznańskim z 1925 r., od 1929 wykładowego również na poznańskiej Wyższej Szkole Handlowej. Na KSS prowadził przedmioty prawnicze, lecz jego szczególną pasją było dziennikarstwo – pracował w redakcjach kilku czasopism (m.in. w należącym do KSS Przeglądzie Społecznym), pisał liczne artykuły, prowadził wykłady i felietony w poznańskiej rozgłośni radiowej⁴².

Zajęcia dydaktyczne w Katolickiej Szkole Społecznej są w dotychczasowych biogramach Wachowskiego zawężono jedynie do dwóch przedmiotów: oświaty dorosłych i opieki nad dzieckiem. Jednakże analiza zachowanych źródeł znacząco poszerza obraz jego pracy w tym zakresie. Wedle wspomnień Marii Dmochowskiej, studentki pierwszego rocznika studium społecznego, Wachowski w roku akademickim 1929/30 (czyli już na rok przed zatrudnieniem go w pełnym wymiarze godzinowym) prowadził trzy przedmioty: seminaria z psychologii i pedagogiki oraz naukę o dziecku i młodzieży⁴³. W zachowanych materiałach,

40 M. Brenk, *Ks. Edward Kozłowski (1888–1940) – działacz społeczny, dyrektor Katolickiej Szkoły Społecznej w Poznaniu*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 7 (2022) nr 1, s. 213–234, DOI: 10.36578/BP.2022.07.01.

41 A. Wesołowski, *Tadeusz Szczurkiewicz – działalność organizacyjno–naukowa i dydaktyczna (w 85–lecie urodzin)*, w: *60 lat socjologii poznańskiej: praca zbiorowa*, red. A. Kwilecki, Poznań 1981, s. 137.

42 S. Łoza, *Czy wiesz kto to jest*, Warszawa 1938, s. 240.

43 Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, Zespół Katolicka Szkoła Społeczna w Poznaniu (dalej AAP), sygn. 25, Relacja Słuchaczki Marii Dmochowskiej [1977], [b.p.].

tj. indeksach, dyplomach, prospektach informacyjnych dla kandydatów na studia, Wachowski widnieje jako zaangażowany dydaktyk z zakresu szeroko pojętej pedagogiki, prowadzący wykłady, ćwiczenia, seminaria, wizytacje w placówkach społecznych i oświatowych oraz koordynujący praktyki.

Na pierwszym trymestrze pierwszego roku prowadził wykłady z metodyki pracy umysłowej, gdzie omawiał zagadnienia z logiki formalnej, metodologię nauk oraz zasady zbierania i opracowywania materiałów. Koordynował także bardzo cenione przez studentów wizyty w instytucjach i organizacjach społecznych, które były przewidziane w planie na cztery godziny tygodniowo przez cały rok, a ich zaliczenie wiązało się z koniecznością opracowania pisemnego sprawozdania – referatu. Wspomniana Dmochowska po latach podkreślała, że

Wizytacje należały do najbardziej dla nas atrakcyjnych metod pracy. Zwiedzane instytucje, placówki opiekuńcze, stowarzyszenia katolickie różnego typu itd., ukazywały każdemu z nas przyszły teren pracy i czekające go obowiązki – może jeszcze niejednemu nieznane, prawie obce. Zbliżenie słuchaczy do terenu pracy społecznej – oświatowej czy charytatywnej – to najpozytywniejsze osiągnięcie Szkoły Społecznej⁴⁴.

Z kolei na drugim roku wykładał pedagogikę, starając się zapoznać studentów z głównymi obszarami tej dziedziny: podstawami teoretycznymi, związkiem z innymi naukami, rozwojem myśli pedagogicznej minionego stulecia, współczesnymi kierunkami pedagogicznymi, zasadami wychowania i nauczania, instytucjami wychowawczymi, problemami wychowawczymi (z rozróżnieniem na środowisko miejskie i wiejskie). Uzupełnieniem tego przedmiotu były wykłady z pedagogiki specjalnej, przeznaczone dla połowy rocznika, tj. grupy akcji charytatywnej i opieki społecznej. Obejmowały one zagadnienia z istoty i organizacji publicznej opieki wychowawczej, opieki charytatywnej nad młodzieżą, wychowawczego znaczenia rodziny i opiekę nad rodziną, możliwości zastąpienia rodziny, kwestie pomocy wychowawczej dla dzieci z deficytami rozwojowymi, poradnictwo wychowawcze, wychowanie opiekuńcze. Natomiast druga połowa rocznika, tj. grupa pracy społeczno-oświatowej miała z profes-

44 Tamże.

rem przedmiot: zasady pracy oświatowej, gdzie poruszał takie zagadnienia jak: pojęcie oświaty, jej potrzeby, cele i związek z innymi działami działalności społecznej; podstawy psychologiczne pracy oświatowej; psychika dorosłego, różnice psychiczne między mężczyzną a kobietą, robotnikiem a włościaninem, dzieckiem wiejskim a wielkomiejskim, socjologiczne podstawy pracy oświatowej, związki młodzieży, robotników, włościan, kobiet, emigrantów, metody pracy oświatowej i in⁴⁵.

Studiujący w tym czasie Seweryn Walkowiak w spisanych po latach wspomnieniach podkreślał: „Imponował mi dr Wachowski, który wykladał w sposób przekonywujący i jasny. Wszystkie te wiadomości przydały mi się bardzo w mojej późniejszej pracy zawodowej, była to rzetelna wiedza, dająca mi podstawę rozwiązania różnych problemów z jakimi spotkałem się na różnych stanowiskach, jakie piastowałem⁴⁶”.

Uzupełnieniem wykładów były ćwiczenia w formie seminariów – dla grupy akcji charytatywnej i opieki społecznej przeznaczone było seminarium z pedagogiki specjalnej, natomiast dla grupy drugiej dedykowane były: seminarium oświatowe oraz seminarium z praktyki, na którym studenci prezentowali wybrane, najbardziej dla nich interesujące doświadczenia z odbytych praktyk⁴⁷.

Na trzecim roku prowadził zajęcia tylko dla grupy drugiej (społeczno-oświatowej): wykłady z metodyki pracy oświatowej, a także seminarium oświatowe⁴⁸ i seminarium z praktyki. We wspomnieniach Dmochowskiej przeczytamy: „Pamiętam seminarium prowadzone przed dra Wachowskiego z psychologii i pedagogiki. Były to próby, początki. Zmuszały one słuchaczy do samodzielnych wypowiedzi czy opracowań oraz uczyły myśleć i wypowiadać się w dyskusji, która była dla nas piętą Achillesową⁴⁹”.

Marian Wachowski bardzo zaangażował się w zajęcia, w szczególności związane z metodyką nauczania, zdobywając pełne zaufanie dyrekcji szkoły. Jej dyrektor, ks. Edward Kozłowski pisał o nim (w czasach zatrudnienia), że „jest to

45 Archiwum Archidiecezjalne w Łodzi, [zbiór dokumentów] Katolicka Szkoła Społeczna, [b.p.], *Program Studium Społecznego Rok 1932/33, rok V, s. 12.*

46 AAP, sygn. 26, Relacja Słuchacza Swereyna Walkowiaka, [b.p.]

47 AAP, sygn. 15, k. 29.

48 *Program Studium Społecznego...*, s. 14.

49 AAP, sygn. 25, Relacja Słuchaczki Marii Dmochowskiej [1977]...

fachowy i bardzo głęboki pedagog z dotychczas zachowywaną metodą postępowania. W latach współpracy z nim nauczyłem się go bardzo cenić m.in. szczególnie dla jego poczucia odpowiedzialności za wypowiadane słowa. Stosunek zaś jego do autorytetu oparty jest na wskazaniach dawnej tradycji pedagogicznej”⁵⁰.

Praktyki dla studentów KSS, które nadzorował osobiście opiekun – Marian Wachowski – z perspektywy dzisiejszego kształcenia pedagogów wydają się dość niezwykle. Odbywano je w trybie ciągłym przez 5–6 kolejnych miesięcy, polegały na stałym przebywaniu praktykanta w placówce i regularnym zdawaniu relacji w formie sprawozdań wysyłanych pocztą do opiekuna praktyk na uczelni. Wachowski korespondował listownie z każdym z praktykantów – dodawał im otuchy, upominał, wypytywał o szczegóły. Ze strony ówczesnego dyrektora szkoły, taka postawa budziła uznanie, co podkreślał w korespondencji do zaprzyjaźnionego urzędnika w kurii katowickiej: „To jego nastawienie zaznacza się też w bardzo wyraźny sposób w jego działalności jako kierownika praktyki słuchaczy. Tak w instrukcjach swych dla słuchaczy, idących na praktykę, domaga się on od nich lojalności organizacyjnej i jak najwyraźniej przestrzega ich przed niewłaściwą i przedwczesną krytyką instytucji, w których będą praktykować”⁵¹. Niejako dla potwierdzenia wiarygodności tych słów warto przytoczyć fragment listu, który Wachowski wysłał podczas praktyk do jednej ze słuchaczek KSS – Stanisławy Daniel – która czuła się nękana przez dyrekcję placówki: „jeżeli Pani jest dokładnie przekonana, iż takie prace daje się Pani w celach szykanowania, to proszę zwrócić się do Dyrekcji Studium [...]. Proszę wierzyć, że zupełnie dobrze rozumiem Pani niedolę. Proszę się z instytucją rozstać w zgodzie, podziękować za praktykę i powstrzymać się od reagowania. Gdyby naprawdę stała się Pani jaka krzywda, to się za Panią ujmiemy. Pozostaje przecież Pani pod naszą opieką”⁵².

Pomimo, że działalność naukowa nie mieściła się w statutowych zadaniach KSS, to Mariana Wachowski umiejętnie wykorzystywał potencjał tej uczelni. Jako osoba odpowiadająca za zajęcia terenowe i praktyki, wymagające regularnej

50 Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach, sygn. 168, Zespół Kancelaria Biskupa Adamskiego, Korespondencja ks. E. Kozłowskiego z Ks. B. Kominkiem, Poznań, dn. 3 I 1936., k. 100.

51 Tamże.

52 Archiwum Państwowe w Poznaniu, sygn. 15, Zespół Katolicka Szkoła Społeczna w Poznaniu, Korespondencja Mariana Wachowskiego ze Stanisławą Daniel, Poznań 21 grudnia 1934, k. 25.

współpracy z instytucjami społecznymi, rozwijał obszar podejmowanych dociekań badawczych. Regularnie publikował w wydawanym przez szkołę „Przewodniku Społecznym”, a w związku z licznymi seminariami i zajęciami dydaktycznymi z zakresu pracy społeczno-oświatowej w jego dorobku zaczęły się pojawiać liczne publikacje dotyczące zagadnień szeroko rozumianej pracy społecznej, które przynależały do rodzącej się w okresie II RP pedagogiki społecznej⁵³.

Zakończenie

Przedstawiony obraz młodego dydaktyka i naukowca, jakim niewątpliwie w okresie przedwojennym był Marian Wachowski, który w dniu wybuchu wojny miał 35 lat, ukazuje osobę niezwykle ambitną, zaangażowaną w wykonywanie swoich obowiązków uczelnianych, a nade wszystko wykorzystującą swoje doświadczenie życiowe (w tym pochodzenie z biednej wiejskiej rodziny) do umiejętnego zadawania pytań badawczych w swojej pracy naukowej. Niewątpliwie był pedagogiem z powołania, który umiał zaszczepliwać w swoich studentach zarówno ciekawość poznawczą i rzetelność naukową, jak i status etyczny⁵⁴. Oczywiście obraz ten jest jedynie przyczynkiem do dalszych poszukiwań materiałów – zarówno na temat opisanego badacza, jak i szerokiego kontekstu kształcenia i wychowania w okresie międzywojennym.

53 Były to m.in. publikacje: *O zawodzie pracownika społecznego*, „Przewodnik Społeczny”, 1930, nr 2, s. 49–53; *Epigoni pozytywizmu w pracy oświatowej*, „Polska Oświata Pozaszkolna”, 1933/34, nr 4–5, s. 142–148; *Rodzina jako przedmiot działalności oświatowej*, „Przewodnik Społeczny”, 1935, nr 1, s. 8–13; *Pojęcie przewodnictwa w pracy oświatowej*, „Oświata Polska”, 1936, nr 3, s. 9–14; *Akcja oświatowa a nieufność osobników zaniedbanych pod względem wychowawczym*, „Oświata Polska”, 1936, nr 4, s. 35–39; *O zadaniach oświatowych*, „Przewodnik Społeczny”, 1936, nr 3, s. 73–78; *O właściwy sprawdzian wartości pracy oświatowej*, „Przewodnik Społeczny”, 1937, nr 8–9, s. 268–279; *Uwagi z metodyki oświatowej*, „Przewodnik Społeczny”, 1938, nr 1, s. 10–22; *Niedostatek wychowawców w akcji oświatowej*, „Przewodnik Społeczny”, 1938, nr 10, s. 313–319, *Praca oświatowa a przewodnictwo*, w: *Z zagadnień przewodnictwa w akcji Katolickiej Młodzieży. Pamiętnik IV konferencji związkowej Katolickiego Związku Młodzieży Żeńskiej i Katolickiego Związku Młodzieży Męskiej odbytej w Poznaniu 2–3 maja 1937 roku*, red. Referat Programowy KZMŻ i KZMM, Poznań 1938, s. 64–77.

54 M. Jędrzejczak, *Marian Wachowski, w: Uczni wrocławscy 1945–1979*, red. J. Trzynałowski, Wrocław 1980, s. 65.

Streszczenie: Artykuł przedstawia sylwetkę Mariana Wachowskiego (1903–1970), jednego z mniej poznanych pedagogów XX w. Jego praca dydaktyczna i naukowa była związana przed wojną z uczelniami Wielkopolski: Uniwersytetem Poznańskim oraz Katolicką Szkołą Społeczną (Wyższym Katolickim Studium Społecznym), a później z Tajnym Uniwersytetem Ziemi Zachodnich, Wyższą Szkołą Rolniczą w Poznaniu, Uniwersytetem Wrocławskim oraz Wyższą Szkołą Pedagogiczną w Opolu. Celem artykułu jest rozszerzenie wybranych wątków z pierwszych lat pracy dydaktycznej i naukowej tego pedagoga, która wywarła bezpośredni wpływ na jego wybory życiowe oraz naukowe w okresie wojny oraz w okresie Polski Ludowej. W publikacji wykorzystano dokumenty archiwalne i źródła drukowane, w tym materiały dotąd nie przywoływane w publikacjach naukowych.

Słowa kluczowe: Uniwersytet Poznański, Katolicka Szkoła Społeczna, oświata rolnicza.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Archidiecezjalne w Łodzi

– Katolicka Szkoła Społeczna [zbiór dokumentów].

Archiwum Państwowe w Poznaniu:

– zespół Katolicka Szkoła Społeczna w Poznaniu, sygn. KSS 15.

Archiwum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

– Akta osobowe Mariana Wachowskiego za lata 1922–1929, sygn. 103/3276.

– Akta osobowe, Wydział Humanistyczny, sygn. 153/147.

Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu:

– zespół Katolicka Szkoła Społeczna w Poznaniu, sygn. KSS 15, KSS 25, KSS26.

Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach

– Zespół Kancelaria Biskupa Adamskiego, sygn. 168.

Źródła drukowane

Drugie sprawozdanie Funduszu Kultury Narodowej, Warszawa 1934.

Fundusz Kultury Narodowej (1928–1937). Zarys działalności, Warszawa 1937.

Pierwsze sprawozdanie Funduszu Kultury Narodowej, Warszawa 1931.

Uniwersytet Poznański. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1934/35, Poznań 1934.

Uniwersytet Poznański. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1935/36, Poznań 1935.

Uniwersytet Poznański. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1937/38, Poznań 1937.

Uniwersytet Poznański. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1938/39, Poznań 1937.

Uniwersytet Poznański. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1926/27, Poznań 1927.

Uniwersytet Poznański. Skład uniwersytetu w roku akademickim 1928/29, Poznań 1929.

Wachowski M., Istota oświaty pozaszkolnej, „Przewodnik Społeczny”, 4 (1931) s. 138–147.

Wachowski M., Akcja oświatowa a nieufność osobników zaniedbanych pod względem wychowawczym, „Oświata Polska”, 4 (1936) s. 35–39.

Wachowski M., Ankieta jako środek badań naukowych, „Chowanna”, 1930, s. 149–161, 223–224.

Wachowski M., Epigoni pozytywizmu w pracy oświatowej, „Polska Oświata Pozaszkolna”, 4–5 (1933/34) s. 142–148.

Wachowski M., Idee wiejskości w Uniwersytecie Ludowym, „Przewodnik Społeczny”, 2 (1939) s. 49–58.

Wachowski M., Możliwości oświatowe robotnika, „Przewodnik Społeczny”, 1 (1937) s. 1–8.

Wachowski M., Niedostatek wychowawców w akcji oświatowej, „Przewodnik Społeczny”, 10 (1938) s. 313–319.

Wachowski M., O właściwy sprawdzian wartości pracy oświatowej, „Przewodnik Społeczny”, 8–9 (1937), s. 268–279.

Wachowski M., O zadaniach oświatowych, „Przewodnik Społeczny”, 3 (1936) s. 73–78.

Wachowski M., O zawodzie pracownika społecznego, „Przewodnik Społeczny”, 2 (1930) s. 49–53.

Wachowski M., Podstawowe pojęcia oświaty robotniczej, Poznań 1934.

Wachowski M., Pojęcie przewodnictwa w pracy oświatowej, „Oświata Polska”, 3 (1936) s. 9–14.

Wachowski M., Praca oświatowa a przewodnictwo, w: Z zagadnień przewodnictwa w akcji Katolickiej Młodzieży. Pamiętnik IV konferencji związkowej Katolickiego Związku Młodzieży Żeńskiej i Katolickiego Związku Młodzieży Męskiej odbytej w Poznaniu 2–3 maja 1937 roku, red. Referat Programowy KZMŻ i KZMM, Poznań 1938, s. 64–77.

Wachowski M., Prawdziwość nauczania w Uniwersytecie Ludowym, „Przewodnik Społeczny”, 7 (1938), s. 177–183.

Wachowski M., Prawo odpowiedniości w wychowaniu szkolnym i w oświacie pozaszkolnej, Poznań 1930.

Wachowski M., Problemy oświatowe robotnika wielkopolskiego, Poznań 1937.

- Wachowski M., *Przygotowanie zawodowe robotnika rolnego w świetle pedagogiki empirycznej*, Poznań 1939.
- Wachowski M., *Rodzina jako przedmiot działalności oświatowej*, „Przewodnik Społeczny”, 1 (1935) s. 8–13.
- Wachowski M., *Rola uniwersytetu ludowego w rozwoju oświaty rolniczej*, „Oświata Rolnicza”, 6/7 (1946) s. 289–296.
- Wachowski M., *Uniwersytet ludowy i jego najbliższe środowisko*, „Przewodnik Społeczny”, 7 (1938) s. 223–229.
- Wachowski M., *Uniwersytet Ludowy jako szkoła przodowników*, w: *Z zagadnień przodownictwa w Akcji Katolickiej Młodzieży. Pamiętnik IV. Konferencji Związkowej Katolickiego Związku Młodzieży Żeńskiej i Katolickiego Związku Młodzieży Męskiej odbytej w Poznaniu 2 – 3 maja 1937 roku*, Poznań 1938, s. 64–77.
- Wachowski M., *Uwagi z metodyki oświatowej*, „Przewodnik Społeczny”, 1 (1938) s. 10–22.
- Wachowski, M., *Wspomnienia z tajnego nauczania w okresie okupacji*, w: *Tajny Uniwersytet Ziemi Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940–1945*, red. W. Kowalenko, Poznań 1961, s. 196–206.
- Wachowski M., *Z badań nad samokształceniem młodzieży*, „Muzeum” 1930, s. 122–144, 20–216, 256.

Opracowania

- Banaszak M., *Narodziny Katolickiej Szkoły Społecznej w Poznaniu*. „Chrześcijanin w Świecie”, 4 (1974) s. 82–93.
- Bender R., *Katolicka Szkoła Społeczna w Poznaniu*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, t. 1088.
- Brenk M., *Katolicka Szkoła Społeczna w Poznaniu (1927–1939)*, „Praca Socjalna”, 3 (2019) s. 137–153.
- Brenk M., *Ks. Edward Kozłowski (1888–1940) – działacz społeczny, dyrektor Katolickiej Szkoły Społecznej w Poznaniu*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 7 (2022) nr 1, s. 213–234, DOI: 10.36578/BP.2022.07.01.
- Czapliński W., *Wydział Filozoficzno–Historyczny*, w: *Uniwersytet Wrocławski w latach 1945–1970. Księga jubileuszowa*, red. W. Floryan, Wrocław – Warszawa – Kraków 1970, s. 67–100.
- Dąbrowski K., *Arcybiskup Włodzimierz Jasiński (1873–1965). Życie i działalność*, Łódź 2015.
- Gałczyńska I., *Działalność i poglądy pedagogiczne Mariana Wachowskiego*, Praca magisterska przygotowana w Katedrze Pedagogiki Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego i Akademii Rolniczej w Warszawie pod kierunkiem prof. Tadeusza Wiczorka, Warszawa 1983 [mps].
- Hellwig, J., *Dzieje historii wychowania w Polsce i jej twórcy*, Poznań 2001, s. 221–231.

- Jakubiak K., *Organizacje rodzicielskie i instytucjonalne formy współpracy domu i szkoły w Królestwie Polskim oraz w okresie II Rzeczypospolitej*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia Pedagogiczne”, 18 (1992) s. 111–125.
- Jamrożek W., *W pięćdziesięciolecie Zakładu Historii Wychowania Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*, w: *Wielkopolska i Wielkopole w dziejach polskiej edukacji. Księga jubileuszowa z okazji 50-lecia Zakładu Historii Wychowania na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*, red. E. Głowacka–Sobiech, K. Kabacińska–Łuczak, Poznań 2017, s. 51–65.
- Jankowiak S., Schramm T., *Uniwersytet w przestrzeni politycznej w latach 1945–1989*, w: *Dzieje Uniwersytetu w Poznaniu w latach 1945–2019*, red. S. Jankowiak, T. Schramm, Poznań 2019, s. 11–142.
- Jędrzejczak M., *Marian Wachowski*, w: *Uczeni wrocławscy 1945–1979*, red. J. Trzynadłowski, Wrocław 1980, s. 63–65.
- Kabacińska K., Wachowski Marian (1903–1970), w: *Słownik biograficzny polskiej historii wychowania*, red. A. Meissner, W. Szulakiewicz, Toruń 2008, s. 846–849.
- Kopczyńska I., *Towarzystwo Tomasza Zana w Wielkopolsce w latach 1920–1939*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Historyczny Instytut Historii, Praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. Danuty Konieczki–Śliwińskiej Poznań 2019 [mps],
- Kosiek Z., *Marian Wachowski (1903–1970)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 3 (1971)s. 603–607.
- Kozłowski, E., *Doc. dr Marian Wachowski – współtwórca pedagogiki rolniczej*, „Biuletyn Pedagogiczny Szkolnictwa Rolniczego”, 5 (1970) s. 154–160.
- Łoza S., *Czy wiesz kto to jest*, Warszawa 1938.
- Matuszczak A., *Marian Wachowski (1903–1970). Prekursor andragogiki*, w: *Ocalić od niepamięci*, red. J. Szablicka-Żak, Kraków 2002, s. 39–59.
- Możdżeń S., *Bykowski-Jaxa Ludwik*, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 1, red. T. Pilch, Warszawa 2003, s. 446–447.
- Nowak-Kluczyński K., *Pedagogika na Uniwersytecie Poznańskim (1919–1933) w: Społeczeństwo i edukacja. Teoria a implikacje praktyczne*, red. A. Ćwikliński, M. Przybyła, Poznań 2015, s. 45–70.
- Nowak-Kluczyński K., *Poznańska uniwersytecka pedagogika na „Tajnym” Uniwersytecie Ziemi Zachodnich w Warszawie (1940–1945)*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, 40 (2021) s. 307–328.
- Nowak-Kluczyński K., *Problematyka naukowo-badawcza i dorobek naukowy pracowników Katedry Pedagogiki i Dydaktyki Uniwersytetu Poznańskiego 1919–1939 w stulecie powstania Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (1919–2019)*, „Biuletyn Historii Wychowania”, 41 (2019) s. 145–165.
- Nowak-Kluczyński K., *Rektor Uniwersytetu Poznańskiego Ludwik Ferdynand Jaxa-Bykowski – współtwórca poznańskiej uniwersyteckiej pedagogiki*, w: *xxx lat*

- Wydziału Studiów Edukacyjnych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu 1919–2023. *Wydanie jubileuszowe*, red. A. Cybal-Michalska A. Gromkowska-Melosik, K. Kuszak i in., Poznań 2023, s. 417–443.
- Piaszyk M., *Rola Katolickiej Szkoły Społecznej w Poznaniu w zawodowym kształceniu zakonnic*, „Roczniki Nauk Społecznych”, 7 (1979) s. 85–104.
- Pleśniarski B., Marian Wachowski (1903–1970), „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 4 (1971) s. 623–627.
- Przeniosło M., M. Przeniosło, S. Kosno, *Profesorowie pedagogiki i psychologii na uniwersytetach II Rzeczypospolitej*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 8 (2023) nr 1, s. 123–145, DOI: 10.36578/BP.2023.08.02.
- Scisłowicz S., *Z dziejów samokształcenia w Polsce i na świecie do połowy XX wieku*, „Toruńskie Studia Dydaktyczne”, 2 (1993) nr 3, s. 61–78.
- Stopińska-Pajak A., *Kształtowanie się ośrodków naukowo-badawczych andragogiki w Drugiej Rzeczypospolitej*, „Biuletyn Historii Wychowania”, 38 (2018) s. 39–55, DOI: 10.14746/bhw.2018.38.3.
- Szulakiewicz W., *Historia oświaty i wychowania w Polsce 1944–1956*, Kraków 2006.
- Wesołowski A., *Tadeusz Szczurkiewicz – działalność organizacyjno-naukowa i dydaktyczna (w 85-lecie urodzin)*, w: *60 lat socjologii poznańskiej: praca zbiorowa*, red. A. Kwilecki, Poznań 1981, s. 135–143.
- Winclawski W., *Słownik biograficzny socjologii polskiej*, Toruń 2011.
- Wołoszyn S., *Nauki o wychowaniu w Polsce w XX wieku*, Kielce 1998.
- Malinowski A., *Ludwik Jaxa-Bykowski o szkolnictwie wyższym*, „Forum Akademickie”, 7–8 (2011) s. 93–94.